Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΒΡΥΣΕΩΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΒΡΥΣΕΩΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Περὶ τῆς προϊστορικῆς Λακωνικῆς πόλεως αἱ *Βρυσειαὶ* καμμία δὲν ὑπῆρχε μέχρι τοῦδε ἔνδειξις ἢ ἑρμηνεία ὅτι ἦτο πόλις θεοφόρος, ἤτοι πόλις φερώνυμος τοῦ θεοῦ *Βρυσέως* Διονύσου. Ἐνῶ πρῶτος ὁ Ὅμηρος εἰς τὸν κατάλογον τῶν κατὰ τῆς Τροίας ἡγεμόνων, Ἰλιάδ. Β΄ 583, ἀναφέρει τὰς Βρυσειὰς τῆς Λακωνίας:

Βρυσειάς τ' ἐνέμοντο καὶ Αὐγειὰς ἐρατεινάς,

οὐδὲν περὶ Διονύσου ἀναφέρει. Πρέπει νὰ καταβῶμεν εἰς τὸν Β΄ μ. Χ. αἰῶνα, ὁπότε ὁ περιηγητὴς Παυσανίας διέλαβεν εἰς τὰ Λακωνικά του περὶ τῆς πόλεως τῶν Βρυσειῶν καὶ περὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἱεροῦ τοῦ θεοῦ Διονύσου. Παυσαν. 3, 20, 3. «Ἐντεῦθέν ἐστιν ἀπιοῦσιν ἐκ τοῦ Ταϋγέτου χωρίον ἔνθα πόλις ποτὲ ᾠκεῖτο *Βρυσέαι* καὶ Διονύσου ναὸς ἐνταῦθα ἔτι λείπεται καὶ ἄγαλμα ἐν ὑπαίθρῳ· τὸ δὲ ἐν τῷ ναῷ μόναις γυναιξὶν ἔστιν ὁρᾶν, γυναῖκες γὰρ δὴ μόναι καὶ τὰ ἐς τὰς θυσίας δρῶσιν ἐν ἀπορρήτῳ.» Κατὰ ταῦτα ἡ πόλις *Βρυσειαί*, ἥτις ἐπὶ Παυσανίου ἐλέγετο *Βρυσεαὶ* ἀντὶ *Βρυσειαί*, ὡς ἔδειξα ἐν «Προσφορὰ εἰς Ϛτίλπωνα Κυριακίδην», σ. 132 ἑ., ἦτο τότε κατεστραμμένη ἀλλ' ἐσώζετο ἐντὸς αὐτῆς ἀκόμη ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου ὡς καὶ δύο ἀγάλματα αὐτοῦ· τὸ ἕνα ἐν ὑπαίθρῳ διὰ τὸν πολὺν λαόν· τὸ ἄλλο ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἀπόκρυφον, μόνον ὑπὸ τῶν γυναικῶν ὁρατόν, αἵτινες ἐτελοῦσαν ἐκεῖ καὶ θυσίας ἀπορρήτους. Ὁ Παυσανίας ἐνταῦθα οὐδὲ λέξιν ἀναφέρει· οὔτε περὶ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ θεοῦ Διονύσου, πῶς ἐπωνυμεῖτο ὁ Διόνυσος τῶν Βρυσειῶν, οὔτε περὶ τῆς πόλεως, πόθεν τὸ ὄνομα αὐτῆς. Τὰ ἐρωτήματα ταῦτα ἐγὼ ἔθεσα· καὶ ἀνεζήτησα ἀπάντησιν διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τὸν ὁποῖον ἔκαμα τῆς ἀρχαίας προϊστορικῆς Λακωνικῆς τοπωνυμίας αἱ Βρυσειαὶ μὲ δύο ἄλλας ἀρχαίας τοπωνυμίας αἵτινες διέσωσαν προφανῶς τὸ ὄνομα τοῦ *Βρυσέως* Διονύσου. Τούτων τῶν τοπωνυμίων τὸ ἕνα προέρχεται ἐκ τῆς νήσου Λέσβου, τὸ δὲ ἄλλο ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου. Καὶ τὰ δύο εἶναι τοπωνύμια θεοφόρα, ἐπώνυμα τοῦ θεοῦ Βρυσέως Διονύσου. Τὸ μὲν τῆς Λέσβου ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν ὡς ἡ *Βρησειά*, καὶ ἡ *Βρησά*, κείμενον εἰς τὴν εὔφορον περιοχὴν τὸ Λειμονάρι, εἰς ἀπόστασιν 4 χμ. ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον ἀκρωτήριον ἡ *Βρήσα*, ἥτις κατὰ τὸν Kiepert ἔκειτο πρὸς Ν τῆς νήσου παρὰ τὸ σημερινὸν ἀκρωτήριον ὁ Ἅγιος Φωκᾶς. Ἀλλ' ὁ Bürchner ἐν P. Wiss. R E ἐν λ. γράφων τὸ τοπωνύμιον διὰ τοῦ *υ*, ἡ *Βρυσειά*, λέγει ὅτι οὐδεμίαν ἐτυμολογικὴν σχέσιν ἔχει ἡ

σημερινὴ τοπωνυμία τῆς Λέσβου ἡ *Βρησειὰ* μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου τῆς Λέσβου ἀκρωτηρίου ἡ *Βρήσα*. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές. Ἡ ἀρχαία παράδοσις διὰ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου λέγει. «*Βρῖσα*=ἄκρα Λέσβου, ἐν ᾗ ἵδρυται Διόνυσος *Βρισαῖος*». Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὸ ἀκρωτήριον τῆς Λέσβου ἡ *Βρῖσα*, ἢ ἡ *Βρήση*, ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Βρισαίου Διονύσου. Κατὰ τὸ Μέγα Ἐτυμολ. 214,5 «*Βρισαῖος*=οὕτως ὁ Διόνυσος»· ἐπίσης καθ' Ἡσύχιον, «*Βρησσαῖος*, ὡς ἐπώνυμον Διονύσου». Ἐκ τούτων γίνεται φανερὸν ὅτι τὸ παραλειφθὲν νὰ δηλωθῇ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἐπώνυμον τοῦ θεοῦ Διονύσου τῶν Βρυσειῶν τῆς Λακωνίας, ἀσχέτως πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν τῆς λέξεως, ἡ ὁποία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐκυμαίνετο, ἦτο ἀντίστοιχον τοῦ Λεσβιακοῦ *Βρισαίου*· καὶ ὅτι αἱ Λακωνικαὶ *Βρυσειαὶ* ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν Λεσβιακὴν *Βρῖσαν*, ἀσχέτως πρὸς τὴν ἐκ παραδόσεως ὀρθογραφίαν, ἀμφότεραι δὲ εἶναι θεοφόροι τοπωνυμίαι τοῦ Διονύσου. Διότι σύγχυσιν μεγάλην ἐπέφερεν, εἰς κατανόησιν τοῦ τί εἶναι αἱ *Βρυσειαὶ* τῆς Λακωνίας, τί ἡ σημερινὴ *Βρησειά*, τῆς Λέσβου, τί ὁ *Βρισαῖος* Διόνυσος, ἡ κυμαινομένη ὀρθογραφία τῆς λέξεως ἡ Βρῖσα Λέσβου καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς παραγώγων. Ἀρχαιόθεν ἡ συλλαβὴ *βρι-* τούτων τῶν λέξεων παρεδόθη γραφομένη μὲ *ι*, μὲ *η*, μὲ *ει*, μὲ *υ*. Ἔφθασε δὲ μέχρι σήμερον ἡ πολλαπλῆ ἀρχαία τῆς λέξεως ταύτης ὀρθογραφία διότι παριστάνεται σήμερον ἡ συλλαβὴ *βρι-* διὰ διττῆς προφορᾶς· ἴδε κατωτέρω. Ἐκ τούτου προῆλθε καὶ ὁ βυζαντινὸς κανὼν τοῦ Μεγ. Ἐτυμ. 214,5 «(Βρισαῖος) καὶ εἰ μὲν διὰ τοῦ *ι* παρὰ τὸ βρίζειν ἐστίν, εἰ δὲ διὰ τοῦ *η* ἀπὸ ἄκρας Λεσβιακῆς Βρήσης..ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦ θεοῦ ἐν τῇ Βρήσῃ φησὶν (Ἀνδροτίων) ἱδρῦσθαι ὑπὸ Μάκαρος».

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ δεύτερον ἀρχαῖον τοπωνύμιον τὸ ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου, τὸ ὁποῖον ἦτο ἄγνωστον μέχρι τοῦδε, ἡ δὲ λατρεία ἐν αὐτῇ τοῦ θεοῦ Διονύσου ἦτο ἐπικρατεστάτη. Πρὸς Β δηλαδὴ τοῦ χωρίου οἱ Μένητες, τῆς περιοχῆς «ἡ χώρα τῆς Ἄνδρου», ὑπεράνω τῶν Μύλων, ὅπου διαχωρίζεται τὸ ἀρδευτικὸ νερὸ τοῦ Πετάλου πρὸς τὰ χωρία ὁ Πιτροφός, οἱ Μένητες, οἱ Στραπουργιές, τὰ Λάμυρα, τοῦ Ὑψηλοῦ, οἱ Στενειές, κεῖται ἡ τοπωνυμία οἱ Ἐβρουσές. Ὑπὸ τοῦ λαοῦ προφέρεται ἡ τοπωνυμία οἱ *Ἐβρουσές*, ἢ *Ἐβρησές*, ἐνδεικτικὴ τῆς θέσεως ὅπου ὑπῆρχε τὸ ἱερὸν τοῦ Βρυσέως Διονύσου. Ὑπάρχει δηλ. διττὴ προφορικὴ παράδοσις ἐν Ἄνδρῳ. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου τῆς χώρας ὁ *Βρησιανός*. Διότι ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ Ἐβρουσὲς ἀποτελοῦσαν συνοικισμόν, ὡς ἐκ τῶν σωζομένων ἐκεῖ κτισμάτων τοῦτο διαπιστώνεται. Ὁ μὲν τύπος διὰ τοῦ *ου* ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν Ὁμηρικὸν τύπον τῆς λ. *Βρυσειαί*. Τούτου τὸ *υ* ἐπροφέρετο ἀρχικῶς ὡς *ου*, ὡς ἦτο γενικῶς ἡ ἀρχαία προφορὰ τοῦ *υ* εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Καὶ ἡ θεοφόρος τοπωνυμία τῆς Ἄνδρου διέσωσε τὴν ἀρχαίαν προφορὰν τοῦ *υ*=*ου* εἰς τὸν τύπον οἱ *Ἐβρουσές*. Τὸ προθετικὸν *ἐ* τοῦ ἀνδριακοῦ τοπωνυμίου προέρχεται ἐκ τῆς συνεκφορᾶς τοῦ ἄρθρου τῶν—τῶνε Βρου-

σῶν—τῶν Ἐβρουσῶν, Χατζηδάκη, Μεσ. Νέα Ἑλλ. 1, 231 ἑ., 2, 463. Ὁ ἄλλος τύπος τῆς προφορικῆς παραδόσεως οἱ *Ἐβρησές*, εἰς ἔγγραφα δὲ τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος οἱ *Εὐρυσιές*, δυνατὸν νὰ ὀρθογραφῆται, ὡς ἀνωτέρω, διὰ *ι*, *η*, ἢ *ει*. Οὕτω γράφεται εἰς ἐπιγραφὰς CIG, 1, 72 θεῷ *Βρησεῖ* Διονύσῳ, διὰ τοῦ *η*, ἅπαξ δὲ αὐτόθι τὸν *Βρεισέα* Διόνυσον δι' *ει* *Βρησαγένης* λέγεται ὁ Διόνυσος διὰ τοῦ *η* ἐν ἐπιγραφῇ Bul. Cor. Hell. 4, 445. Θεοφόρα ὀνόματα Λεσβίων ἐκ τοῦ θεοῦ Διονύσου ἐπίσης γράφονται μὲ *η*, *Βρῆσος*, *Βρησικλῆς*, *Βρησαῖς*, ἔξω δὲ τῆς Λέσβου ἐξ ἐπιγραφ. *Βρισηῖς* Μαραθωνία, *Βρεισηῖς*, ἐξ ἐπιτυμβίας ἐπιγραφῆς CIG 2042 Κορνηλία *Βρισαιίς*, Sittig, De graecorum nominibus theophoris, 1911, σ. 89. *Βρεισεῖς* διὰ τοῦ *ει* λέγονται οἱ μῦσται τοῦ Βρυσέως Διονύσου εἰς ἐπιγραφὴν Σμύρνης, Le Bas-Wadding σ. 360, ἀριθ. 248.

Κατὰ τὸ Μέγα Ἐτυμ. 213 «*Βρίσαι*=νύμφαι οὕτω καλούμεναι». Ἰδὲ κατωτέρω τὰ περὶ Νυμφῶν γενικῶς λεγόμενα. Ὁ Sittig περιέλαβε καὶ τὸ ἐκ τῆς Ἰλιάδος ὄνομα ἡ *Βρισηΐς*, τὸ ὄνομα τῆς κόρης τοῦ *Βρισέως* Ἰλιάδ. Α 392, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀγαμέμνων ἀφῄρεσεν ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, ὡς γέρας δοθὲν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν, μεταξὺ τῶν ὀνομάτων θνητῶν, τῶν θεοφόρων τοῦ θεοῦ Διονύσου Βρυσέως. Ἡ Ὁμηρικὴ *Βρισηΐς* ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν *Βρήσαν* τῆς Λέσβου; Ἐκ τῆς Ἰλιάδ. Ι 132 προκύπτει ὅτι ἡ Βρισηΐς κατήγετο ἐκ Λέσβου. Ἄλλοι ὅμως ποιηταὶ ἀνάγουν τὴν καταγωγήν της εἰς Λυρνησσὸν ἢ Πήδασον τῆς Μ. Ἀσίας. Ἰδὲ περὶ Βρισηΐδος τοῦ Ὁμήρου P. Kretschmer, Vaseninschr. 140, Σχόλια εἰς Ἰλιάδα Α 339, ϑ 131, 274, Pauly Wiss. R.E. 3, 1, 856. Κατὰ τὸν Wilamow., Homer. Untersuch. 409 τὸ ὄνομα *Βρισεὺς* πρὸς τὰς νύμφας *Βρίσας* ἔχει ὡς ὁ Βασσαρεὺς πρὸς τὰς Βασσάρας. Ὁ Usener ἐν Göternam.ἔκδ. Γ′, 1948, σ. 242 ἑ. θεωρεῖ τὴν φωνητικὴν μεταβολὴν τῆς συλλαβῆς *βρι-*, διὰ τοῦ *ι*, *η*, *ει*, ὡς κανονικήν, παραβάλλων τὸν αἰολικὸν τύπον Νῆλος πρὸς τὸν ἰωνικὸν Νεῖλος· καὶ ὅτι πάντες οἱ ὡς ἄνω τύποι τῆς λέξεως κατάγονται ἐκ τῆς αὐτῆς ῥίζης ἐξ ἧς τὸ ῥῆμα *βρύειν*=schwellen. Καὶ ὁ J. Frazer ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Παυσανίου, London, 1898, τόμ. 3, 364 τὴν λέξιν *Βρυσειαὶ* παράγει ἐκ τοῦ ῥήμ. *βρύειν*, διὰ τὴν ἀφθονίαν τῶν ἐκεῖ ἀναβλυζόντων ὑδάτων, ὡς καὶ ὁ Grasberger ἐν Studien zu den griech. Ortsnamen σ. 246. Κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ξένη λέξις, ὡς τόσαι ἄλλαι, ἡ λέξις Βρήσα, εἰσελθοῦσα ἐκ Μ. Ἀσίας, μαζὶ μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου, ἥτις ἐξελληνίσθη παρετυμολογουμένη πρὸς τὸ ῥῆμα βρύειν.

Ἐπανερχόμεθα τώρα εἰς τὴν σιωπὴν τοῦ Παυσανίου περὶ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ἐν Βρυσειαῖς τῆς Λακωνίας λατρευομένου Διονύσου. Τὸ τμῆμα τῆς περιηγήσεως τοῦ Παυσανίου εἰς τὴν Λακωνίαν ἀπὸ τοῦ κεφαλ. ΙΙΙ, 20, 2 ἤδη ὁ Heberdey θεωρεῖ ἀκατανόητον, ἰδίᾳ δὲ τὸ ΙΙΙ, 20, 4 «ὑπὲρ Βρυσεῶν ἀνέχει (ἄκρα τοῦ Ταϋγέτου Τελετόν)», διότι ἀπὸ κανὲν σημεῖον ταύτης τῆς

περιοχῆς δὲν φαίνεται ἡ ὑψηλοτάτη κορυφὴ τοῦ Ταϋγέτου, ὡς συνήθως ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων (Die Reisen des Pausanias, Wien, 1894, σ. 56 ἑ.). Τελευταῖον ὁ Otto Regenbogen, ἐν P. Wiss. R. E. Supplem. 8 (1956) σ. 1019 ἑ. ἀποδέχεται τὴν γνώμην τοῦ Heberdey ὅτι τὸ τμῆμα τῆς περιηγήσεως ἀπὸ τοῦ III, 20, 2 καὶ ἑξῆς εἶναι ἀσαφές· ἐπίσης ἀποδέχεται τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Heberdey περὶ ἀσαφείας. Δηλαδὴ ὅτι ἀσφαλῶς μόνον τὸ τμῆμα τῆς περιηγήσεως τῶν Λακωνικῶν τὸ μέχρι τῆς Θεράπνης III, 20, 1, προέρχεται ἐξ ἰδίας διαδρομῆς τοῦ Παυσανίου. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ III, 20, 3 «ἐντεῦθέν (ἀπὸ τοῦ Διὸς Μεσσαπέως τεμένους) ἐστιν ἀπιοῦσιν ἐκ τοῦ Ταϋγέτου χωρίον ἔνθα πόλις ποτὲ ᾠκεῖτο Βρυσέαι...» ὁ Παυσανίας ἔλαβε γνῶσιν τῶν τόπων τῶν κειμένων εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ταϋγέτου τῆς περιοχῆς ταύτης διὰ μιᾶς ῥιπῆς ὀφθαλμοῦ· καὶ τὴν γνῶσιν του ταύτην συνεπλήρωσε διὰ προφορικῶν ἀνακοινώσεων τῶν κατοίκων. Διὰ τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου, οἱ κάτοικοι ἀγνοοῦντες τὴν ἱστορίαν τῶν Βρυσειῶν, ἡ ὁποία εἶχε καταποντισθῆ εἰς τὸ βάθος τῶν παρελθόντων ἀπὸ τῆς Ὁμηρικῆς ἐποχῆς αἰώνων, οὐδὲν ἀνεκοίνωσαν εἰς τὸν περιηγητὴν περὶ *Βρυσέως* καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ ὀνόματος αἱ *Βρυσειαί*.

Ἐξετάζομεν τώρα τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῶν τριῶν τοπωνυμίων, Βρυσειῶν Λακωνίας, Βρησειᾶς Λέσβου καὶ Ἐβρουσῶν τῆς Ἄνδρου, θεοφόρων τοῦ θεοῦ Διονύσου. Ὅτι ὁ θεὸς Διόνυσος μετηνάστευσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἦτο ἤδη γνώμη τῶν ἀρχαίων· καὶ ἀναγνωρίζεται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν. Γενικῶς δηλ. ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὅτι ἦλθεν ἐκ Θράκης· ἂν καὶ οἱ ἀρχαῖοι πλὴν τῆς Θράκης ἐπίσης τὴν Λυδίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν Φρυγίαν τῆς Μ. Ἀσίας ὡς τόπον τῆς καταγωγῆς του παραδίδουν. Ἡ φυλὴ τῶν ἀρχαίων Θρᾳκῶν, κατὰ ταῦτα, μεταναστεύσασα ἀπὸ Β ἔφερε μαζί της τὴν ὀργιαστικὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Φωκίδα. Ὁ Διόνυσος πράγματι ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου 5, 7 ἀναφέρεται ὡς ἐκ τῶν κυρίων θεῶν τῶν ἀρχαίων Θρᾳκῶν. Οὕτω ἀπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τὰς κοιλάδας τοῦ Ἑλικῶνος ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου μετεδόθη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Θεὸς τοῦ οἴνου ὁ Διόνυσος κατέστη διότι ἦτο θεὸς τῆς βλαστήσεως τῆς γῆς καὶ τῆς δενδροκαλλιεργείας, καὶ ὄχι διότι ἦτο θεὸς τῶν ὀργίων. Διὰ τοῦτο τὰ ἐπώνυμα αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Δενδρεύς, Δενδρίτης, Ἔνδενδρος, Πλουτάρχου, Συμποσ. προβλήμ. V, 3, 1 σ. 675 ἑ. Martin Nilsson, Geschichte der gr. Religion, Τόμ. Α' σ. 532 ἑ. Εἶναι εὐεξήγητον διατὶ περὶ αὐτοῦ μυθολογεῖται ὅτι μετὰ τὴν γέννησίν του ἐνεπιστεύθη ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς τὰς Νύμφας τὰς τροφοὺς αὐτοῦ. Κατὰ τὴν παράδοσιν, Ἀπολλοδωρ. Βιβλιοθ. 3, 4, 3 «Διόνυσον δὲ Ζεὺς εἰς ἔριφον ἀλλάξας τὸν Ἥρας θυμὸν ἔκλεψε, καὶ λαβὼν αὐτὸν Ἑρμῆς πρὸς *νύμφας* ἐκόμισεν ἐν Νύσῃ κατοικούσας τῆς Ἀσίας». Ἡ ἐσωτερικὴ σχέσις τῶν Νυμφῶν πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον φαίνεται καταφανῶς ἐκ τῆς σχέσεως τῶν Νυμφῶν πρὸς τὸν Ὠκεανόν. Κατὰ τὸν

ὕμνον τοῦ Ὀρφέως 51, 1 «Νύμφαι θυγατέρες μεγακήτεος Ὠκεανοῖο | ὑγροπόροις γαίης ὑπὸ κεύθεσιν οἰκί' ἔχουσαι». Εἰς τὸν αὐτὸν ὕμνον αἱ Νύμφαι ὀνομάζονται *πηγαῖαι*, *ὑγροκέλευθοι*, *Νυσαῖαι*, ὡς κατοικοῦσαι εἰς τὸ Νυσήϊον πεδίον ἐγγὺς τοῦ Ὠκεανοῦ. Κατὰ τὴν Ἰλιάδα Ζ 133 Λυκόοργος... Διονύσοιο τιθήνας | σεῦε κατ' ἠγάθεον Νυσήϊον· ἴδε καὶ Σχολιαστὴν αὐτόθι. Τόσον στενὴ εἶναι ἡ σχέσις τοῦ θεοῦ Διονύσου διὰ τῶν Νυμφῶν πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον τῆς γῆς. Διὰ τοῦτο, Μέγ. Ἐτυμολ. 775, 5 «Ὁ Φερεκύδης τὴν Σεμέλην (τὴν μητέρα τοῦ θεοῦ Διονύσου) *Ὑην* λέγει καὶ τὰς τοῦ Διονύσου τροφοὺς *Ὑάδας*». Καὶ αὐτὸς ὁ Διόνυσος, κατὰ Πλούτ. π. Ἴσιδ. κ. Ὄσιρ. 34 ἐκαλεῖτο *Ὗης*, ἀπὸ τοῦ ὕω, «τὸν Διόνυσον Ὑην ὡς κύριον τῆς ὑγρᾶς φύσεως». Pauly Wiss. R. E. 17, 2, στ. 1527 ἑ. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἤγειραν ἱερὸν εἰς Ληναῖον Διόνυσον εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Ἀθηνῶν τὰς Λίμνας. Περὶ τῆς θέσεως τῆς συνοικίας τῶν Λιμνῶν ὁ Στράβων Η' 363 λέγει· «καὶ τὸ τοῦ Διονύσου ἱερὸν ἐν Λίμναις *ἐφ' ὑγροῦ* βεβηκὸς ἐτύγχανε, νῦν δ' *ἐπὶ ξηροῦ* τὴν ἵδρυσιν ἔχει.» Ἀμφίβολον εἶναι ἂν ἡ λίμνη ἐνταῦθα ἦτο βρύσις, ὡς ἐδέχετο ὁ Dörpfeld, ἢ ἕλος ὡς ὁ Wachsmuth. Πιθανώτατα δ' ἔκειντο πρὸς Ν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, Paul. Wiss. 13, 1, 701 ἑ. Καὶ αὐτὸς ὁ Διόνυσος ἐπωνυμεῖτο *Λιμναῖος*, *Λιμναγενής*, *ἐν Λίμναις*, ἐκ τοῦ τόπου ὅπου τὸ ἱερὸν αὐτοῦ παρὰ λίμνην. Ἀθην. Β 465α Λιμναῖον κληθῆναι τὸν Διόνυσον ὅτι μιχθὲν τὸ γλεῦκος τῷ ὕδατι τότε πρῶτον ἐπόθη κεκραμένον· διόπερ ὀνομασθῆναι τὰς *πηγὰς νύμφας* καὶ τιθήνας τοῦ Διονύσου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ ἡ θεὰ Ἄρτεμις ἐκαλεῖτο Λιμναία καὶ Λιμνᾶτις, τῆς ὁποίας ἱερὸν ἐν Σικυῶνι ἀναφέρει ὁ Παυσαν. 2, 7, 6 καὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ 3, 23, 10, παράβαλε τοῦ αὐτοῦ 4, 31, 3. Διότι καὶ ἡ Ἄρτεμις ἦτο θεὰ τῶν ὑδάτων. Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ποταμία ἐτιμᾶτο παρὰ τοὺς ποταμούς, τὰς πηγὰς καὶ τὰς λίμνας, ὡς ὁ Διόνυσος. Διὰ τοῦτο καὶ τοπικὴ λατρεία τοῦ Διονύσου, καταγομένη ἐκ Βοιωτίας, ἐτελεῖτο εἰς τὴν λίμνην τῆς Ἀστάκου ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Gruppe, griech. Mythолog. σ. 320, καὶ Νόν. ὁ Πανοπολίτης εἰς τὰ Διονυσιακὰ 14, 413 ἑ. ὁμιλεῖ περὶ ποταμοῦ οἴνου, «καὶ ποταμὸς κελάρυζε μελίρρυτα χεύματα σύρων», τὸν ὁποῖον ὁ Διόνυσος ἐσχημάτισε.

Οὕτω τὰ τοπεῖα, ὅπου τεμένη τοῦ Διονύσου, ἐξελέγοντο τὰ περίρρυτα ὑπὸ ρεόντων ὑδάτων. Τοιαῦτα δὲ ἦσαν τὰ ἱερὰ τοῦ Βρυσέως Διονύσου ἐν Λακωνίᾳ, Λέσβῳ καὶ Ἄνδρῳ. Ἐν μὲν Λακωνίᾳ ἡ περιοχὴ τῶν Βρυσειῶν εἶναι πλήρης πηγῶν ὑδάτων, ἴδε ἀνωτέρω καὶ Fraser ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Παυσανίου, ἐν δὲ τῇ Λέσβῳ εἰς τὸν Ἁρμυροπόταμον ἐκβάλλει τὸ ποτάμιον τῆς Βρησειᾶς κατὰ τὴν νότιον περιοχὴν τῆς νήσου. Τέλος ἐν τῇ Ἄνδρῳ ἐκ τοῦ ὄρους Πετάλου μεγάλη πηγὴ ὕδατος ἀναβλύζει εἰς τὴν θέσιν οἱ Ἐβρουσές, ὄνομα τὸ ὁποῖον σημαίνει ἱερὸν τοῦ Βρυσέως Διονύσου. Ὁ Φιλόστρατος ἐκδ. Keyser, εἰς τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τὴν ἐπιγραφομένην «Ἄνδριοι» τὴν πηγὴν τῶν Ἐβρουσῶν ὀνομάζει *ποταμόν*, «ἡ γῆ ποταμὸν ἀναδίδωσιν»,

Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Γλῶσσα καὶ Λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, Τόμ. Γ' σ. 217 ἑ. Ἡ λατρεία τοῦ Βρυσέως Διονύσου τῆς Λακωνίας ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον Διονυσιακῆς λατρείας. Λείπει ἀπὸ αὐτὴν ἡ ἰδιότης τοῦ θεοῦ τοῦ μεθύοντος τοὺς ἀνθρώπους οἴνου καὶ διὰ τούτου προκαλοῦντος τὴν τέρψιν τῶν ἀνθρώπων, ὡς βραδύτερον τοῦτο κυρίως εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐμφανίζεται. Εἰς τὴν Λακωνίαν «γυναῖκες τὰ εἰς τὰς θυσίας δρῶσιν ἐν ἀπορρήτῳ»· τοῦτο σημαίνει ὅτι μυστήρια εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Βρυσέως Διονύσου ἐτελοῦντο ὡς θεοῦ τῆς βλαστήσεως τῆς γῆς. Ὡς τοιοῦτος, καθ' ἃ ἡ Περσεφόνη, ἀνήρχετο ἐκ τῆς ζοφερᾶς ἐντὸς τῆς γῆς διαμονῆς του, ὅταν οἱ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ χειμῶνος εἰς τὸ ἔδαφος ἀποτεθέντες σπόροι ἤρχιζαν τὴν ἄνοιξιν νὰ βλαστάνουν καὶ ἡ ζωὴ πάλιν ἐκ τοῦ θανάτου ἀνεγεννᾶτο ἐπὶ τῆς γῆς· θεῖον μυστικὸν περιέβαλλε τὴν θρησκείαν τῆς Δήμητρας, τῆς Περσεφόνης καὶ τοῦ Διονύσου, δηλαδὴ τῶν περὶ τὴν γῆν θεοτήτων. Τίποτε δὲν ὑπῆρχε μυστηριωδέστερον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν γῆν, ἡ ὁποία εἶναι πηγὴ πάσης παραγωγικότητος καὶ πάσης ζωῆς, συγχρόνως δὲ καὶ τάφος πάντων τῶν ὄντων. Ἡ λατρεία τοῦ Βρυσέως ἐν Λέσβῳ καὶ Ἄνδρῳ περιλαμβάνει νεώτερα στοιχεῖα. Εἶναι λατρεία Διονύσου ὡς θεοῦ τοῦ οἴνου. Ἐξ ἐπιγραφῆς Μυτιλήνης, Bul. Cor. Hell. 4, 424, ἐγνώσθη ὅτι ἡ Διονυσιακὴ ἑορτὴ τῆς Λέσβου ἐκαλεῖτο *θεοδαίσια*, ὡς ἡ τῆς Ἄνδρου, ὅπου ἐτελεῖτο τὸ θαῦμα τῆς μετατροπῆς τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμίου τῶν Ἐβρουσῶν εἰς οἶνον. Τοιοῦτον Διονυσιακὸν θαῦμα ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Ἤλιδα, Νάξον, Τέων, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς τὴν Ἄστακον Μ. Ἀσίας, Nilsson, griechische Feste σ. 279.